

تأثیر وجوه موازی اسلام و مسیحیت بر شکل‌گیری معماری کلیسا و مسجد (با تأکید بر روند تبدیل کلیسا به مسجد در دوران عثمانی)

مریم اکبری*

دانشجوی دکتری گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

محمد مهدی مولایی**

استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۹۷/۰۴/۱۷ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۷/۱۲/۲۷

چکیده:

اسلام به‌طور سریع و در مدتی کوتاه‌تر از نیم‌قرن، در ابعاد گسترده‌ای -از اسپانیا تا مرزهای چین- گسترش یافت. در صورتی که مسیحیت با روندی بسیار آرام و در خلال چندین قرن صورت گرفت. پس از گسترش اسلام در غرب آسیا، نیاز به شهرهایی متناسب با الگوی زندگی اسلامی، باعث گردید در بسیاری از شهرها مسلمانان به دنبال تحول در زیربنای فکری جامعه و در عین حال با ایجاد کم‌ترین تغییر در کالبدهای موجود، رویکردی را به وجود آوردند که بناهایی مانند کلیساها را به مساجد تبدیل نمایند. این پژوهش با مطالعه‌ی روند تبدیل کلیساها به مساجد در دوره صدر اسلام به بررسی جنبه‌های مختلف تأثیرات اعتقادی آیین اسلام و مسیحیت بر معماری خواهد پرداخت. پرسش‌های مطرح‌شده در این پژوهش مربوط است به ریشه‌های شکل‌گیری فضای مسجد و کلیسا و بررسی روند جریان‌ات اعتقادی - مذهبی ادیان اسلام و مسیحیت که چگونه متأثر و متبلور از اندیشه‌های اسلامی در معماری مسیحیت در جریان تبدیل کلیسا به مسجد بوده است.

فرضیه پژوهش علت شکل‌گیری جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد را ناشی از حضور وجوه موازی در اندیشه‌های عرفانی و الهیات ادیان اسلام و مسیحیت دانسته و بیانگر اندیشه‌های انعطاف‌پذیر دین اسلام در تأثیرپذیری از الگوهای زیبایی‌شناسانه است. بر اساس پرسش‌های مطرح‌شده و با هدف اثبات فرضیات فوق، این پژوهش با کمک راهبرد تحقیق تفسیری - تاریخی و با استفاده از روش تحقیق کتابخانه‌ای، با رویکرد تطبیقی به تحلیل موردی نمونه‌های کلیساها تبدیل‌شده به مساجد، می‌پردازد. ریشه‌یابی و تطبیق عرفان و الهیات مشترک تأثیرگذار بر معماری بناهای عبادتگاهی اسلام و مسیحیت، با بیان جنبه‌های مؤثر در ایجاد جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد، نشانگر انعطاف‌پذیری دین اسلام در مقابل انتخاب بهترین الگوهای موجود برای تأمین نیاز مسلمانان و اجتماع در یک بنای عبادتگاهی بوده است. بنای کلیسا بر مبنای نظام اعتقادی مسیحیان توانسته به مکان مناسبی برای مسلمانان با هدف مشترک تجمع یکتاپرستان برای عبادت پروردگار تبدیل گردد.

واژه‌های کلیدی: معماری، مسجد، کلیسا، عرفان اسلامی، الهیات مسیحی.

* makbari192@gmail.com

** m.moulai@basu.ac.ir

مقدمه:

دین مجموعه‌ای از اصول ثابت، اسطوره‌ها، احساس‌ها و حرکات جمعی است که همه این موارد فرد را عمیقاً تحت تأثیر قرار می‌دهد و در نتیجه هنگام به وجود آمدن یک اثر هنری، زندگی پرراز و رمز در این اثر جلوه‌گر می‌شود. با نگاهی به آیین گذشتگان و مطالعه بناهای عظیمی همچون، اهرام مصر، معابد یونان درمی‌یابیم که در طول تاریخ توجه به معماری در احداث بناهای عظیم عبادتگاهی بر اساس اعتقاد مردمان آن سرزمین بیش از توجه به سکونتگاه‌های شخصی‌شان بوده است. مساجد و کلیساها را می‌توان برجسته‌ترین فضاهای معمارانه منبعث از ادیان اسلام و مسیحیت دانست که این بناها به‌عنوان مهم‌ترین مکان عبادت همواره مورد توجه معماران و پژوهشگران بوده است.

«کالبد کلیسا از نظر مسیحیان، تجسد مسیح بر زمین است. انسان - خدایی که در بنای مقدس تجسد یافته، فدی‌ای است که آسمان را با زمین آشتی می‌دهد». (بورکهارت، ۱۳۹۰، ۶۸) ورود اولین مسلمانان به کلیسا در سوریه بوده و تغییراتی با این حرکت در کالبد کلیساها اتفاق افتاده است. آنان برای پیروی از شریعت اسلام، روبه‌قبله نشستند. کلیساهای مسیحی رو به شرق دارند در صورتی که مکه در جنوب سوریه واقع بود؛ بنابراین به‌جای آنکه چشم به طول و عمق شبستان و جایگاه سرودخوانان توجه کند، به عرض معطوف و به دیوار نزدیک می‌افتد. در معماری مقدس مسیحی، مؤمنان رو به‌سوی افقی دارند که خورشید - مظهر مسیح - در هنگام عید قیام از آنجا سر می‌زند. (بورکهارت، ۱۳۶۵) این در حالی است که قبله مسلمانان به نشانه وحدت به یک نقطه واحد روی زمین تأکید دارد. در صدر اسلام «بسیاری از کلیساها، برخی از آتشکده‌ها و برحسب تصادف بسیاری از معابد هندو و بودائی هند تبدیل به مسجد شدند تا مورد استفاده مسلمین قرار گیرند؛ اما این امر در واقع امری مصلحتی بود و هیچ‌گاه سیاستی درازمدت و از روی قصد نبوده است. در واقع انگیزه تبدیل این اماکن به مسجد، در سرزمین‌های تازه‌مسلمان نیاز روزافزون مکانی برای نیایش بود که این نیاز را نمی‌شد به‌سرعت دلخواه برآورده نمود

و به همین دلیل با تبدیل یک بنای موجود به مسجد این امکان به وجود آمد که با صرفه‌جویی در زمان و نیرو و با حداقل هزینه بتوانند به‌راحتی نیاز احداث بنای نیایشگاهی را برای مسلمین در صدر اسلام فراهم آورند.» (هیلن‌برند، ۱۳۸۵، ۳۳)

جهان‌شمولی و انعطاف‌پذیری در بهره‌مندی از عناصر ارزشی معماری اقوام و سرزمین‌های مختلف از ویژگی قابل توجه مساجد در دوره صدر اسلام بوده که تحت تأثیر دستورات مؤکد آیین اسلام است، مصداق آیه «فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» می‌باشد. (باوندیان، ۱۳۸۲، ۲۹۲) معماری مسجد، انعطاف خود را مدیون چند عامل مشخص است. این انعطاف به حدی رسیده که گاه تشخیص بنایی به‌عنوان مسجد در یک نگاه میسر نیست. شاید دلیل آن فقدان تشریفات خاص رسمی به‌سان آنچه در آیین‌های مسیحیت حاکم است در دین اسلام بوده و نیازمندی‌های اندکی باشد که برای انجام مراسم عبادی مسلمانان وجود دارد؛ بنابراین طیف وسیعی از بناها شایستگی تبدیل شدن به مسجد را دارا می‌باشند. (هیلن‌برند، ۱۳۸۵، ۱۲۰) این مساجد معمولاً ویژگی‌های ساختاری سابق خود را حفظ می‌کنند و یا تغییراتی اندک می‌یابند. بر مبنای فرضیه اصلی پژوهش که علت شکل‌گیری جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد را ناشی از حضور وجوه موازی در اندیشه‌های عرفانی ادیان اسلام و مسیحیت می‌داند و پرسش اصلی مطرح‌شده که در جستجوی ارتباط ریشه‌های شکل‌گیری فضای مسجد و کلیسا با جریانات اعتقادی - مذهبی این دو دین و تبلور کالبدی اندیشه‌های اسلامی در جریان تبدیل کلیسا به مسجد است. در این پژوهش سعی شده تا باهدف ریشه‌یابی اندیشه‌های اعتقادی مذهبی ادیان اسلام و مسیحیت و تأثیر آن‌ها بر شکل‌گیری جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد، اصول و شاخصه‌های فضاهای معماری کلیسا و مسجد مورد توجه قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

وجود الهیات مشترک ادیان آسمانی اسلام و مسیحیت زمینه مطالعات تطبیقی معماری کلیسا و مسجد را

شکل‌گرفته است؛ در ابتدا ضمن بررسی وجوه موازی معماری کلیسا و مسجد و مطالعه جایگاه عرفان و الهیات دینی در شکل‌گیری جریان تبدیل کلیسا به مسجد، به ریشه‌یابی این روند تاریخی پرداخته شده است. پس از رمزگشایی عناصر تشکیل‌دهنده معماری کلیساها و مساجد با قیاس تطبیقی این بناها، چگونگی تأثیرپذیری آن‌ها از الگوهای دینی بررسی شده است. در انتها با مطالعه موردی نمونه‌هایی از کلیساها، که به دلیل نفوذ اسلام به حوزه آن منطقه به مسجد تبدیل شده‌اند، تأثیر میزان تشابهات بر روند تبدیل کلیسا به مسجد تحلیل شده و مورد پژوهش قرار گرفته است.

۱. ریشه‌های شکل‌گیری مساجد و کلیساها:

مهم‌ترین شاخصه معماری ادیان آسمانی منابع الهام آن است. این منابع الهام در دین اسلام، قرآن و سیره نبوی بوده و باز تاباننده غنای محتوایی معماری و عامل انتقال پیام هنری به مخاطبین است. سنت اسلامی فقط از تأثیر قطعی یک بنا بر روی تحول مسجد پشتیبانی می‌کند و آن بنا خانه پیامبر (ص) است. (هیلن برند ۱۳۸۵، ۳۳) مسجد در صدر اسلام برای مسلمانان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود زیرا نه تنها جای عبادت به شمار می‌آمد بلکه محکمه عدالت مسلمین هم بود. معمار مسلمان در روزگار گذشته هر پدیده و اندیشه زیبایی را که در شأن عظمت و جلال خدا می‌یافت، در مسجد نمایان می‌ساخت. بدین گونه او با وسعت نظر ستون را از معابد بابل، مناره و محراب را از کلیسا و ایوان و طاق را از قصرهای ساسانیان برگزید. او روح زیبایی شناسانه این عناصر را با تلقی الهی زبان خود آمیخت و الگوی جدیدی را به وجود آورد. (باوندیان ۱۳۸۲، ۳۳۴)

مطالعه ریشه‌های شکل‌گیری مساجد صدر اسلام وضع قابل‌مقایسه ریشه‌ها و شرایط آغاز مسیحیت را به ذهن متبادر می‌سازد. در صدر مسیحیت نخستین اماکنی که امت نوظهور برای عبادت در آن گرد هم آمدند خانه مؤمنان بود و کلام مسیح (ع) که: هر جا دو یا سه نفر به نام من گرد هم آیند، من در میان آن‌ها خواهم بود. فقدان تظاهرات بیرونی و معمارانه را در کلیساهای نخستین نمایان‌تر

فراهم نموده است. در حوزه شناسایی مصادیق مرتبط با پژوهش‌های معماری اسلامی و توجه به مساجد، می‌توان به مطالعات گروه (۱۳۷۹) و هیلن برند (۱۳۸۵) اشاره کرد. نقره‌کار (۱۳۷۶) نیز در این زمینه به بررسی مفاهیم در فضای مسجد پرداخته است. در حیطه‌ی مبانی هنرهای مسیحی نوشته‌های تیتوس بورکهارت (۱۳۹۰)، رنه‌گون (۱۳۷۴) حائز اهمیت می‌باشند. بورکهارت (۱۳۶۵) همچنین به بررسی مبانی و زبان هنر اسلامی پرداخته است. نظریات تیتوس بورکهارت پیرامون خصایص هنری ادیان مسیحیت و اسلام، بر پایه قوانین دینی بنیان نهاده شده است. در مقوله قیاس تطبیقی موضوع اسلام و مسیحیت و معماری، فتحی آذر (۱۳۹۳) در مقاله‌ی خود، محور گرایی و تأثیر عوامل گوناگون غالب دوران بر شکل‌گیری معماری و جهت‌گیری فضای کلیسا و مسجد را مورد بررسی قرار داده است. نادری و فروزانگر (۱۳۹۵) نیز به بررسی تطبیقی مضامین الوهیت این ادیان می‌پردازند. حمزه نژاد و رهروی‌پوده (۱۳۹۵) در پی گونه‌شناسی پرستشگاه‌های سه دین ابراهیمی در ایران- اسلامی عصر صفوی سعی دارند تا با قیاس تطبیقی مفاهیم عرفانی آن‌ها، به معماران و طراحان معاصر پرستشگاه‌ها کمک نمایند. پژوهش‌های انجام‌شده در باب شاخصه‌های خاص و خالص مرتبط در این زمینه، لزوم رمزگشایی عوامل مهمی را در کنار یکدیگر فراهم آورده است. این پژوهش سعی دارد با دیدگاه کل‌نگر به ریشه‌یابی، وجوه تشابه این ادیان و تأثیر آن‌ها بر شکل‌گیری معماری و جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد بپردازد.

روش تحقیق

تحقیق حاضر تلاشی در جهت رمزگشایی ارتباط معماری کلیسا و مسجد با عرفان و الهیات مشترک ادیان مسیحیت و اسلام می‌باشد. همچنین سعی شده تأثیر این ارتباط بر شکل‌گیری جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد -در حوزه نفوذ عثمانی- مورد بررسی قرار گیرد. بر این مبنای با استفاده از راهبرد تحقیق تفسیری- تاریخی و به کمک روش کتابخانه‌ای، با رویکرد تطبیقی به تحلیل موضوع پرداخته شده است. چارچوب پژوهش در چهار بخش

ناسوت دانسته و بر اساس این باور، هنر را ودیعه‌ای مقدس معرفی می‌کردند و برای آن منزلتی خاص قائل شدند. سیر تکوین معنوی افراد و باور به تکوین انسان‌ها از دوران ماقبل تولد تا بعد از مرگ، به‌عنوان مسیر تکامل در کلیسا بیان می‌گردد. بر طبق این باور، تکوین انسان‌ها در چندین مرحله صورت می‌گیرد. ابتدا در خود الوهیت، به‌گونه‌ای که انسان جنبه‌ای غیر مخلوق است موجودیت می‌یابد. در مرحله بعد، انسان در لوگوس تولد می‌یابد که همان الگوی نخستین انسان و صورت واقعیت است. در مرحله بعد، انسان در مرتبه کیهان (بهشت) خلق می‌شود و سپس با ماهیت تباهی‌ناپذیر به بهشت زمینی نزول می‌کند. سپس با بدنی فناپذیر - که ماهیت آن به مراحل متقدم خلق انسان تعلق دارد - به زمین متعلق می‌گردد. (نصر ۱۳۸۰، ۲۹۵)

۱-۲- شکل‌گیری مساجد بر مبنای عرفان اسلامی:
معنای باطنی مسجد به بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مظهر توحید در معماری سرزمین‌های اسلامی اشاره دارد. مسجد از دیدگاه عرفا به اصطلاح «دار وجود» یا «بیت وجود» گفته می‌شود. به‌عبارتی دیگر این بنا از نظر عرفان اسلامی همان «بیت‌الله» یا خانه خدا بوده و مملوک و مملکت الله است. بنای مسجد مانند هر موجود دیگری دو ساحت، یا دو جهت دارد. یکی ساحت جسمانی و ظاهری که از هندسه عالم فنا تبعیت می‌کند و کالبد آن سرانجام خواهد گسست و دیگر ساحت روحانی و ملکوتی و باطنی مسجد است که از هندسه عالم بقا تبعیت می‌کند. این هندسه دستاورد مخلوق نبوده و از علم او مایه نگرفته، بلکه ارواح و عقول و نفوس نیز آن را می‌پذیرند و به آن تمکن می‌کنند و به کمک آن می‌توان بنا را نه از پایین به بالا بلکه از بالا به پایین ساخت. بر این اساس می‌توان گفت که از دیدگاه عرفانی طرح بنای مسجد از یک نقشه آسمانی پیروی می‌کند. (بهشتی ۱۳۸۹، ۷۰-۸۱)

۲. رمز‌گشایی اصول و شاخصه‌های فضای معماری کلیسا و مسجد از دیدگاه دینی:

۱-۲- سلسله‌مراتب دسترسی در کلیساها و مساجد:

اصل سلسله‌مراتب دسترسی در کلیساها و مساجد را

می‌کند؛ اما بعدها، زمانی که کلیساهای سفارشی متعدد بر پا شد، بازیلیک‌ها و مقابر متأخر دنیای باستان الگوهای لازم را برای کلیساهای اولیه فراهم آوردند. این‌گونه تأملات می‌تواند به روشن شدن تاریخ اولیه مسجد کمک کند. به‌هرحال در برخی جهات مهم تاریخی، ظهور اسلام با شرایط آغازین مسیحیت تفاوت داشت. اسلام به‌طور سریع و در مدتی کوتاه‌تر از نیم‌قرن، در ابعاد گسترده‌ای - از اسپانیا تا مرزهای چین - گسترش یافت. در صورتی که مسیحیت با روندی بسیار آرام و در خلال چندین قرن صورت گرفت. چنین سرعتی برای معماران مسلمان تقریباً گیج‌کننده بود و آن‌ها را با طیف وسیعی از اشکال معماری که در طی قرن‌ها و متأثر از اندیشه‌های سایر ادیان شکل گرفته بود، روبه‌رو می‌کرد. با پیشروی فتوحات و افزایش جامعه مسلمان در کشورهای تازه فتح‌شده نیاز به یک مکان برای تجمع این هزاران مسلمان یک نیاز حاد بود. فضایی که برای تأمین چنین نیاز فراهم می‌شد لزوماً معمارانه و پایدار نبوده و با خطی از خاکستر، حصار از نی و خندقی کم‌عمق نیز پاسخگوی این نیاز بود؛ اما با توجه به فضای باز زیادی که جهت ساخت‌وساز در دسترس بود و نیازی که برای پذیرایی از هزاران نمازگزار وجود داشت باعث گردید که مساجد اولیه در ابعاد وسیعی ساخته شوند. (هیلن برند ۱۳۸۵، ۳۴-۳۵)

۱-۱- شکل‌گیری کلیساها بر مبنای الهیات مسیحی:
مسیحیت در اوایل ظهور طی چهار قرن، دین یکه‌تاز میدان نبود و می‌بایست با اندیشه‌های فلسفی و عقاید دینی سراسر امپراتوری روم، مصر و فارس مبارزه کند. در جریان این کشمکش‌ها الهیات مسیحی بناشده، رشد کرد و شکل گرفت. بعد از قرن شانزدهم نیز دستخوش اندیشه‌های دوران روشنگری و آزاداندیشی بوده و به همین دلیل است که الهیات مسیحی به‌طور خیلی گسترده روی جوامع شرق و غرب پهن شده است. موضوعات عمده الهیات مسیحی عبارت‌اند از: خداشناسی، مسیح‌شناسی، تثلیث، نجات‌شناسی، کتاب مقدس و آخرت‌شناسی. (نادری و فروزانگر ۱۳۹۵) متفکران مسیحی آثار هنری را در سیر تکوین معنوی جلوه‌گر دانسته و آن را تجسم لاهوت در

زمین‌های ناقص جای دارند. در کل، همه عناصر به‌گونه‌ای سازمان‌دهی می‌شوند که فضای عبادی در بهترین مکان قرار گیرد. (نقره‌کار ۱۳۷۶، ۲۳۳) بنابراین می‌توان گفت؛ در مساجد، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری یا تضعیف محور، بیشتر جنبه کارکردی دارند.

۲-۲-۲- محور گرایی در کلیسا:

در آیین مسیحیت، مسیح را به خورشید شکست‌ناپذیر تعبیر کرده‌اند. (بورک‌هات ۱۳۸۹، ۶۵) عواملی که در شکل‌گیری اساس و محور یابی کلیساهای مسیحیت نقش داشته‌اند، به عوامل معنایی اشاره دارند. آنچه در نگاه اول می‌توان در معابد مسیحی یافت وجود یک مسیر و یک هدف در این مکان است. وجود مسیری برای سیر به آخرت است. در ابتدای مسیر، دنیوی‌ترین عرصه و در انتهای مسیر اخروی‌ترین عرصه به نمایش گذاشته می‌شود. عدم ارتباط و وابستگی بین دنیا و آخرت در این آیین موجب شکل‌گیری محور دنیا به آخرت در کلیساها شده است. (فتحی آذر و حمزه نژاد ۱۳۹۳) جهت هر محور کلیسا متشکل از دو نیم خط در یک‌جهت است که در کلیسا چهار جهت را نشان می‌دهد. جهات مکان به‌صورت جفت‌های متضاد، نماینده هرگونه تعارضی است با حرکت‌های ضربی قبض و بسط- که دو گام مکمل در سیر هر ظهوری است- که از نقطه تعادل مرکزی فرا می‌روند و به آن بازمی‌گردند. تقابل چهارتایی عناصر اربعه و کیفیات متناظر آن‌ها به‌خوبی در شکل صلیب افقی نمایان می‌شوند. (گنون ۱۳۷۴، ۸۳)

۲-۲-۳- قیاس جهت‌گیری محوری در مسجد و کلیسا:

وجه تمایز اصلی در مساجد و کلیساها توسط محور افقی تعریف می‌شود. محور افقی در کلیسا کارکردی نمادین دارد و در مسجد برای تأمین کارکردهای موردنیاز فضای عبادی تعریف می‌شود. وجه مشترک در محور گرایی کلیسا و مسجد، محور عمودی است. آنچه فرجام معنای حقیقی را در مسجد و کلیسا رقم می‌زند، محور عروج است که انسان کامل در این محور تعریف می‌شود. برخلاف محور افقی که نماد تکامل تدریجی وجود است، محور عمودی نماد رستگاری ابدی است. در اسلام محور عمودی، عامل

می‌توان در هندسه و ترتیب روابط فضایی پلان درک نمود. در کلیساهای بزرگ، شبستان دراز و مستطیل شکل؛ راهی است که انسان را از عالم خارج به سکوی مخصوص عبادت در کلیسا هدایت می‌کند. برخلاف کلیسا که همه‌چیز بر سکوی عبادت متمرکز است هیچ فضایی از مسجد بر فضای دیگر برتری ندارد و مؤمن می‌تواند حضور خداوند و الطاف او را در همه‌جا بنگرد. از طرفی نگاه معمار به هستی، نگاهی سخیف و شکسته نبوده و هرگز در پلان و عناصر تشکیل‌دهنده مساجد اشکال شکسته و گسسته و غیر هندسی مشاهده نمی‌شود. شکل‌ها در خلوص و کمال غایی خود هستند. (باوندیان ۱۳۸۲، ۳۱۸-۳۱۷) از طرفی ترتیب فضا در معماری مسجد دو جهت دارد؛ جهت یا محور افقی که به‌سوی قبله و محراب مرکزی مسلمانان بوده و آن را با مکه پیوند می‌دهد و جهت عمودی که آن را با عالم بالا متصل می‌کند. جهت عمودی معماری مساجد را گنبد نشان می‌دهد.

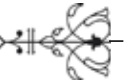
۲-۲-۲- جهت و محور در کلیسا و مسجد:

بررسی مبانی اولیه محور، دلیل و نحوه شکل‌گیری فضاهای عبادی را آشکار می‌کند و منجر به نگاهی آگاهانه نسبت به طراحی مسجد و کلیسا می‌گردد.

۲-۲-۱- محور گرایی در مساجد:

مسجد فضایی برپاشده بر محوری نامرئی بوده که این محور طراحی اصلی آن را پی می‌نهد. اسلام همچون چرخ عظیمی است که مکه کانون آن و پره‌های این چرخ هم مساجد سراسر جهان است. این پره‌ها در داخل یک شهر و در نقطه‌ای از آن به هم می‌رسند. (گروبه ۱۳۷۹، ۱۶) از عناصر تشکیل‌دهنده محور در مساجد اسلامی را می‌توان محراب، منبر، مقصوره، ایوان و صحن، ورودی، سر در و جلوخان دانست. فضاهای داخلی مسجد برحسب ارزش و جایگاهشان در محور قرار می‌گیرند. فضای محراب، فضاهای عبادی و ایوان‌های اصلی در کانون محور قبله و محل تقاطع آن با محورهای فرعی قرار دارند. فضاهای فرعی که شامل درها، ایوان‌های فرعی، رواق‌ها و ورودی‌های سایر فضاها است، در محورهای فرعی‌تر قرار می‌گیرند. سایر فضاهای خدماتی و فرعی در کنج‌ها و

داخل کلیسا محدود بوده و فضای داخل نسبتاً تاریک و مرموز است؛ که این امر باعث سمت دادن انسان و هدایت او در فضا می‌شود.

۲-۴- مبانی تصویرسازی در هنر از دیدگاه اسلام و مسیحیت:

جهان مسیحیت همواره در کنار هنر مقدس به معنای دقیق واژه، هنر مذهبی با اشکال کمابیش دنیاپسند و دنیوی داشته است. هنر ملهم از مسیحیت، از تصاویر مسیح و مریم عذرا که دارای اصل و منشأ معجزه آمیز و خارق‌العاده است، نشأت می‌گیرد. نقش تصاویر مقدس «شمایل حقیقی»^۲ جوهری خدا شناختی و لاهوتی دارد و منشائی در عین حال تاریخی و خارق‌العاده داشته که بر وفق سرشت اعجاز آمیز مسیحیت است. اسرار مسیحیت در بطن جهانی هاویه‌گون که خصلت غیردینی داشت به ظهور پیوست. مسیحیت نوری در ظلمات بود و هرگز نتوانست محیطی که در آن شکوفا شده بود را سراسر دگرگون سازد؛ بنابراین مسیحیت نتوانست از میراث جهانی دوران باستان یونان و روم صرف‌نظر کند؛ اما در مقابل هنر اسلامی یکسره با طرد و رد میراث هنری جهان یونان و روم، دست‌کم در قلمرو نقاشی و پیکره‌سازی، توانست به تحقق نوعی همگونی و تجانس صوری نائل آید. (بورکهارت ۱۳۸۹، ۵۹-۶۰) محور مرکزی اسلام، احدیت و وحدانیت است، ولی هیچ تصویری قادر به بیان آن نیست. مع‌هذا تصویرسازی در اسلام به‌طور مطلق منع نشده است. به‌شرط آنکه نه نقش خداوند باشد و نه سیمای پیامبر. به‌طور کلی تصویر گیاهان و جانوران موهوم به‌صراحت موردقبول قرار گرفته، اما فقط تزئینات نباتی با اشکال نقش‌پردازی شده، جزء هندسه مقدس محسوب گشته است. (همان، ۱۳۱) بعد از نفوذ اسلام به حوزه امپراتوری روم شرقی شاهد حذف تصویرسازی از کلیساهای بیزانس هستیم، علت فقدان تصاویر در مساجد بدین معنی است که ذات الهی با هیچ‌چیز قابل قیاس نبوده و هیچ تصویری قادر به بیان آن نیست.

وحدت برای کثرت عروج روحانی افراد در مسیر رستگاری است. ترکیب محور عمودی و محور افقی در مسجد به‌گونه‌ای انجام می‌گیرد که هر دو، وجود خود را با حلول در یکدیگر می‌یابند و در فضای کلی مسجد تعادل را نمایان می‌کند. در فضای کلیسا محور عمودی و افقی ماهیت خود را مستقل از یکدیگر پیدا می‌کنند و تعادل تنها در مرکز تقاطع محورها نمایان می‌شود. (فتحی آذر و حمزه نژاد ۱۳۹۳)

۲-۳- مفهوم نور در کلیسا و مسجد:

بررسی حضور این عنصر فلسفی- عرفانی در مکان‌های معنوی نشان داده که نور به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مظاهر و بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار می‌رود. یکی از زیباترین و کامل‌ترین مباحث عرفانی در مورد نور و مراتب آن در اندیشه‌های شیخ شهاب‌الدین سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ هـ ق.) تجلی‌یافته است. سهروردی معتقد است که آسمان و زمین از نور خداوند به وجود آمده و موجودات، به نسبت قرب به نور، از وجود بهره‌مندند. شیخ اشراق انواع نور را به‌صورت یک سلسله‌مراتب طولی مرتب می‌کند که در رأس آن نورالانوار یعنی مصدر تمام نورها واقع است و در پایین این سلسله‌مراتب ظلمت یا عدم نور قرار دارد. پس تجرد از ماده به معنای حرکت و عروج به سمت منبع وجود و نور هستی و دوری گزیدن از نازل‌ترین درجه‌ی وجود و سایه‌های نور است. (روزبهانی و شهیدی فر ۱۳۹۶)

نور در دست معمار سنتی عبادتگاه اسلامی و مسیحی، علاوه بر سمبل عرفانی و معنوی نقش تزئینی نیز داشته است. معمولاً نور موردنیاز مساجد از دو منبع تأمین می‌شود. منبع اول برای روشن کردن کلی شبستان در نظر گرفته می‌شود، به‌واسطه ایجاد بریدگی بزرگ بر روی دیوار شبستان صورت می‌گیرد و برای روشن کردن محراب استفاده می‌شود. منبع دوم نور اصلی شبستان است که توسط تابش مستقیم نور خورشید از پنجره‌ها به درون شبستان صورت می‌گیرد. (نجم‌آبادی ۱۳۸۱) نور امری مقدس بوده و ورود آن به کلیساها تحت کنترل آدمی است. به‌منظور مقدس شدن فضای کلیسا و پررنگ‌تر شدن معماری آن، ورود نور به

مساجد را انسجام می‌بخشد، عنصر مسلط بر کالبد شهر و نمادی از عروج، نور و هدایت است. کارکردهای مناره در مساجد، مکانی برای تلاوت اذان محل تکرار اسماء الهی بوده است.» (زمرشیدی ۱۳۷۴) بررسی ویژگی‌ها و کاربرد این سه عنصر به شناخت وجوه موازی خصوصیات کالبدی و مفاهیم نمادین آن‌ها در معماری کلیسا و مسجد کمک خواهد کرد. جدول ۱ به مقایسه عناصر معماری مقدس و نمادهای قدسی سه عنصر اصلی محراب، گنبد و مناره، در معماری کلیسا و مسجد می‌پردازد.

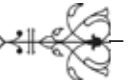
۳. رمزگشایی عناصر، المان‌ها و فضاهای سازنده مسجد و کلیسا:

کلیسا و مسجد ساختار معماری و روانشناسی منحصر به فرد خود را دارند که هر کدام از آن‌ها برای پیروان آن مکتب توضیحات و توجیحات مردمی - مذهبی خود را داراست. عناوین مشترک محراب و گنبد از المان‌های اصلی این مکان‌ها بوده که عنصر مناره در جریان تبدیل کلیسا به مسجد به برخی از کلیساها افزوده شده است. «مناره که از دیگر اجزای منطقی و متناسبی است که شکل و کالبد

جدول ۱: مقایسه خصوصیات کالبدی و مفاهیم نمادین عناصر مقدس معماری کلیسا و مسجد (مأخذ: نگارندگان)

<p>محراب</p> 	<p>منار عنصر عمودی اطلاع‌رسانی برای راهنمایی افراد گمشده در صحرا مأذنه</p> 	<p>گنبد خصوصیات ذاتی: مرکز، دایره و کره کاربری: پوشاندن دهانه بزرگ</p> 	<p>عنصر معماری و خصوصیات کالبدی</p>
<p>محور افقی با جهت‌گیری رو به جهت قبله</p> 	<p>محور عمودی با جهت‌گیری رو به بالا سیر صعودی</p> 	<p>جهت‌گیری مرکزی و درون‌گرا در پلان محور عمودی دو جهت از تاق گنبد تا مرکز گنبد خانه</p> 	<p>تحلیل محوریت و جهت‌گیری</p>
<p>سمبل حضور خدا و یادآور قربانی شدن مسیح مسیحیت خونی در محراب و قربانگاه نمی‌ریزد، بلکه معتقد است مسیح با قربانی کردن خود به قربانی شدن سایر افراد پایان داد. (پورجعفر و شهیدی ۱۳۸۸، ۲۲)</p>	<p>این عنصر پس از تبدیل کلیسا به مسجد به فرم کلی بنا اضافه شده است.</p>	<p>گنبدهای مسیحی یا به آسمان صعود می‌کنند یا به سکوی عبادت در کلیسا نزول می‌نمایند و کل معماری کلیسا برای مؤمنان مسیحی، حاکی از این معناست که حضور ربانی از اجرای مراسم عشاء ربانی در سکوی عبادت تنها فیض می‌یابد. درست به مانند نوری که در میان تاریکی می‌تابد. (باوندیان ۱۳۸۳، ۳۱۷)</p>	<p>تحلیل نمادین فرم در دین مسیحیت</p>

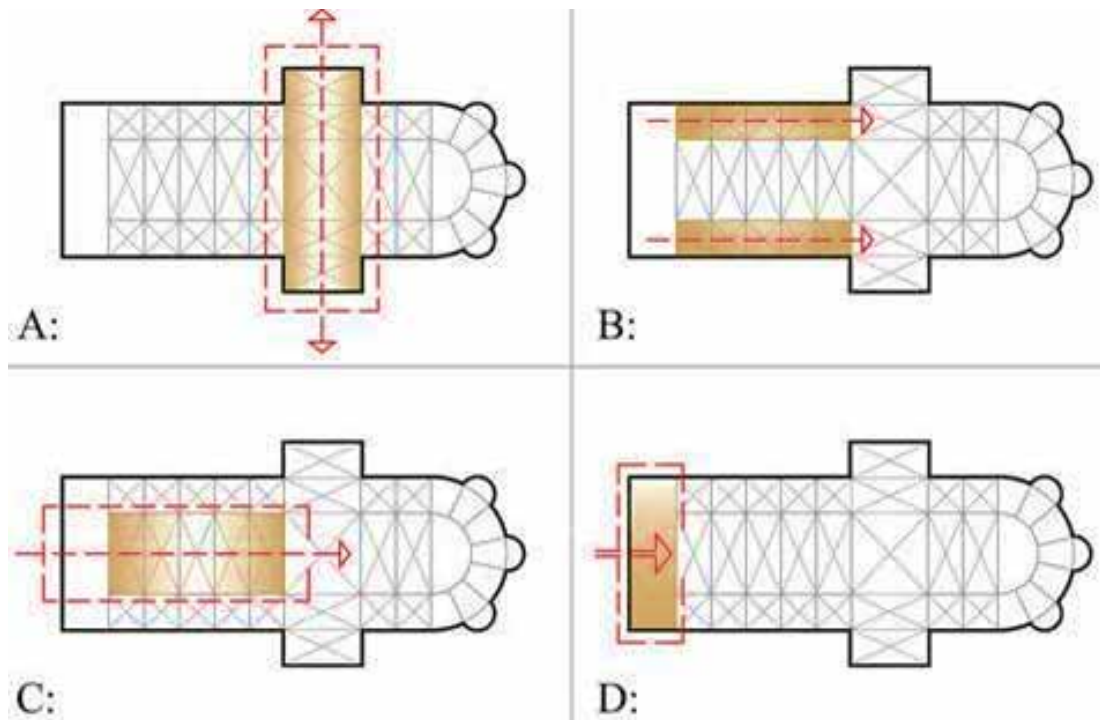

<p>محراب طاق نمایی برای نشان دادن جهت به نمازگزاران</p>	<p>عنصر مسلط بر کالبد شهر و نمادی از عروج و نور و هدایت است. بعضی از صاحب نظران بر این عقیده اند که: گنبد به مانند سر انسان است و دو گلدسته و مناره طرفین آن همانند دودست انسان که به نشان دعا رو به آسمان و ذات اقدس الهی بالا رفته است.</p>	<p>همان طور که گنبد فضای محور خود را در بر می گیرد و تاق آسمان تمام مخلوقات را، مفهوم روح نیز در آن واحد تمام موجودات را احاطه کرده و به درونشان راه می یابد. گذر این روح از نقطه اوج طاق که نماد وحدت است یا به صورت رو به پایین یا انبساطی دیده می شود و یا به صورت انقباضی و بالارونده؛ یعنی به سوی وحدت (اردلان و بختیار ۱۳۹۰، ۱۰۴)</p>	<p>مفهوم نمادین در دین اسلام</p>
---	---	---	----------------------------------

که «کلیسا همچون کشتی ای است که توسط امواج، بادها و خطرات تهدید شده، اما توسط خداوند هدایت می گردد.»^۴ این کشتی می تواند به نوح شباهت داشته باشد که رستگاری و نجات بشر توسط این کلیسا انجام می پذیرد. هشتی یک اتاق انتقالی در کلیسا بوده، این فضا مقدمه ای برای ورود به فضای مقدس محسوب می شود. مراسم ازدواج، تعمید و اعتراف به گناهان، تمامی این اعمال می تواند فرد را جهت رسیدن به خلوص برای ورود به کلیسا آماده نماید. (پور جعفر و شهیدی ۱۳۸۸، ۲۱-۳۳)

۳-۱- فضاهای تشکیل دهنده پلان کلیسا:

پلان کلیسا شامل چهار فضای اصلی؛ بازوی چلیپایی، راهروی جانبی، صحن اصلی و هشتی است. بازوی چلیپایی به بخشی اطلاق می شود که صحن را از جایگاه کلیسا جدا ساخته و فرم پلان کلیسا را به شکل یک صلیب درمی آورد. راهروهای جانبی سمبل حرکت انسان به سوی رستگاری است و از آن به عنوان راه پاک دامنی یاد شده است. صحن اصلی کلیسا یا بزرگترین اتاق کلیسا، اتاق مردم است. واژه لاتین این لغت از کلمه کشتی^۳ می آید و آن را می توان مطابق با این اعتقاد مسیحیت دانست

تصویر ۱. عناصر تشکیل دهنده پلان کلیسا: A = بازوی چلیپایی، B = راهروی جانبی، C = صحن اصلی، D = هشتی (مأخذ: نگارندگان)

است؛ که طرح آن یادآور پایتختی بیزانسی است. (بورکهارت ۱۳۶۵، ۱۹۳) بیزانس، زاده ایمان مسیحی هنرمندان و خواستگاه متصدیان کلیسا بود و این مهم باعث شکل‌گیری معماری بیزانس بر زمینه صلیبی شکل و با هندسه‌ای متأثر از محتوای فراخوان کشیشان و راهبان، کلیساهای عظیمی را به وجود آورد. معماران بیزانس گاه با جرح و تعدیل معابد یونانی رومی به ایجاد کلیسا می‌پرداختند. (باوندیان ۱۳۸۲، ۲۹۳) اوج شکوفایی بیزانس را می‌توان در کلیسای ایاصوفیه مشاهده نمود؛ که بعدها بانفوذ دولت مسلمان عثمانی به این منطقه بسیاری از کلیساها از جمله ایاصوفیه با اعمال تغییراتی متناسب با اندیشه‌های اسلامی، تبدیل به مسجد شدند.

۴-۱- کلیسای ایاصوفیه:

ایاصوفیه که در دوران فرمانروایی امپراتور یوستینیانوس اول بنا شده است. ساختمانی با یک گنبد مرکزی است که پس از فتح استانبول، سلطان محمد دوم پسر مراد دوم، به ایاصوفیه رفت تا در حال و هوای مسحورکننده آن کلیسای بیزانسی نماز بگذارد و این کلیسای گنبد دار و درخشان را به تصرف اسلام درآورد. کلیسای اصلی قسطنطنیه که توسط آنتیموس تراسلی و ایدوروس ملطی ساخته و در سال ۵۳۷ میلادی رسماً تقدیس شده بود، با گنبد شکوهمند و تویزه‌دارش به بلندی ۵۶/۲ متر بر فراز همه ساختمان‌های شهر سایه انداخته بود. از آن پس ساختمان گنبد مرکزی سرمشق و چالشی برای معماران عثمانی شد. هنگامی که ایاصوفیه پس از سقوط قسطنطنیه به مسجد تبدیل شد، چهار مناره که به نمای بیرونی مسجد شکل اسلامی می‌بخشند به آن اضافه شدند. مناره‌های شرقی در قرن پانزدهم برپاشده‌اند. حال آنکه مناره‌های غربی که روی پایه‌های بلندی بنا شده‌اند، کار استاد سنان مهم‌ترین معمار دوره عثمانی است. (هاتشتاین و دیلیس ۱۳۸۹، ۵۴۷-۵۴۶) پس از اعلام حکومت جمهوری در ترکیه و به قدرت رسیدن آتاتورک، ایاصوفیه به موزه تبدیل و تا امروز به همین شکل باقی مانده است.

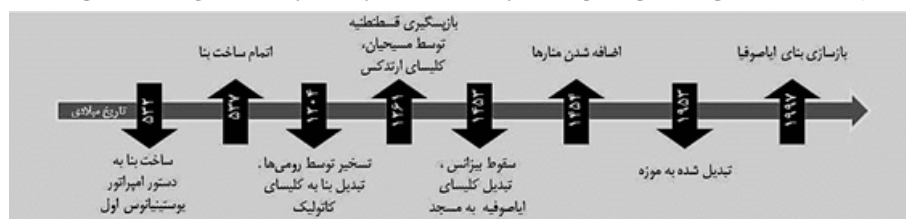
۳-۲- فضاهای تشکیل‌دهنده پلان مسجد:

چهار فضای اصلی مسجد شامل بخش ورودی، صحن مسجد، گنبد خانه و محراب نماز است.

مراحل ورود به مسجد دارای نظام خاص در دستگاه ورودی است. مرز ورودی به‌وسیله یک عنصر معمارانه مجزا شده که گاهی با چند پله و گاهی با یک مرز مشخص می‌شود. محوطه جلوخان یا ورودی مسجد معرف فضای پیش ورودی و ورودی مسجد است. سردر و ایوان ورودی نشانه‌ی تشخیص یافتن و تقویت فضای ورودی مسجد بوده و هشتی ورودی - فضای مکث و تاریک پس از سردر ورودی - روزن هشتی رو به صحن و دالان‌های دو طرف آن است. صحن مسجد جزء جدایی‌ناپذیر مساجد که در برخی مساجد حذف شده و با فضای داخلی ادغام شده‌اند. در مساجد تبدیل یافته از کلیسا نیز به دلیل اینکه صحن در طراحی پلان اولیه کلیسا در نظر گرفته نشده این عنصر دیده نمی‌شود. (بهشتی ۱۳۸۹، ۱۴۰-۱۴۴) گنبد خانه قلب مسجد است. محراب اصلی در گنبد خانه است و امام جماعت در گنبد خانه رو به محراب نماز را برپا می‌کند. نماز اصلی‌ترین فعلی است که مسجد برای اقامه آن بنا شده است.

۴. بررسی موردی کلیساهای تبدیل‌شده به مسجد:

مطالعه تاریخ شکل‌گیری معماری کلیساهای صدر مسیحیت و روند تبدیل آن‌ها به مساجد در دوره صدر اسلام ما را به نحو مطلوب‌تری با تأثیرات اعتقادی آیین اسلام و مسیحیت بر معماری آشنا می‌کند. پس از گسترش اسلام در غرب آسیا، متناسب با آیین و الگوی اسلامی شهرهایی ایجاد گردید که هم بتواند کالبدی برای الگوی جدید زندگی و نمادی از شکوه و قدرت اسلام باشد. در بسیاری از شهرها مسلمانان به دنبال تحول در زیربنای فکری جامعه بودند و درعین حال این کار را با ایجاد کمترین تغییر در کالبد موجود ایجاد می‌کردند. نمونه آن رویکردی است که کلیساها را به مسجد تبدیل نمودند، در شهرهای فتح‌شده توسط اسلام قابل مشاهده است. نمونه‌ای برجسته از این‌گونه شهرهای اسلامی شده بی‌گمان استانبول

تصویر ۲. نمودار تحولات تاریخی ایاصوفیه

جعفر و شهیدی (۱۳۸۸، ۵۶) چهل پنجره تعبیه شده زیر گنبد چنین می‌نماید که گنبد با چنین عظمتی روی نور استوار است. بیننده چنین تصور می‌کند که گنبد به وسیله زنجیری طلایی از آسمان آویخته شده و تماسی با استوانه بنا ندارد. (زارعی (۱۳۸۵، ۲۸۸)

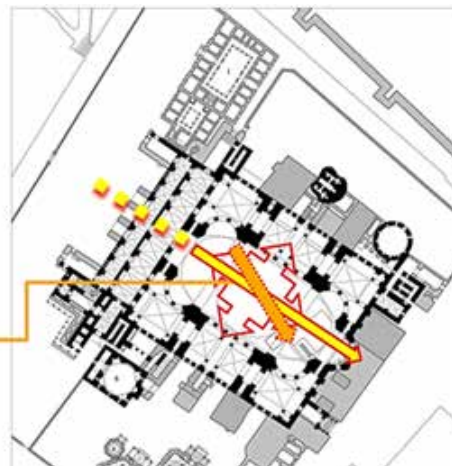
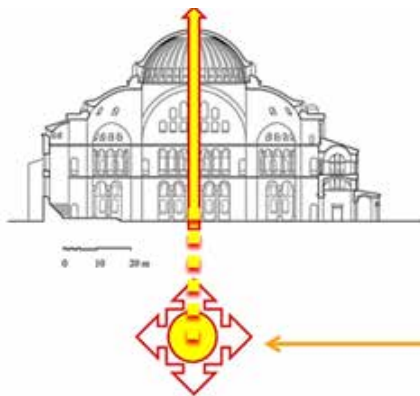
بنای ایاصوفیه با پلان چهارگوشه، به انضمام دو نیم گنبد، صحنی بیضوی را به وجود آورده است. گنبد اصلی روی یک مربع واقع شده که به وسیله‌ی چهارطاق بزرگ حمایت می‌شود. قطر آن ۳۱ متر بوده و فضایی را پوشش می‌دهد که به وسیله نیم‌گنبدهای بزرگی از شرق و غرب گسترش یافته است. (پور

تصویر ۳. معماری ایاصوفیه (مأخذ: نجیب اغلو، ۱۳۸۴، ۸۲)

بوده که با ترکیب دو محور افقی در راستای ورودی تا محراب و محور مرکز در زیر فضای گنبد خانه تعریف می‌شود. (مهدوی نژاد ۱۳۹۲، ۲۱۴)

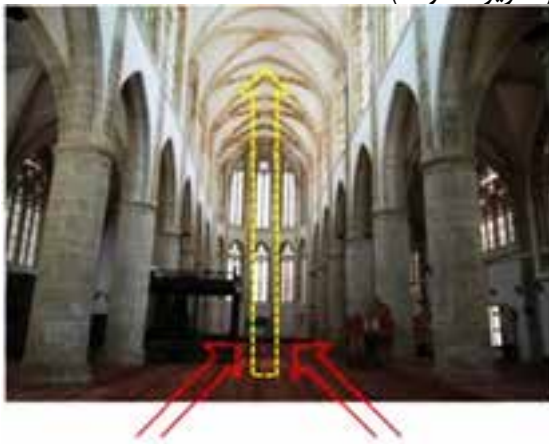
به صورت کلی پلان کلیساهای دوران بیزانس به سه گروه پلان محوری، پلان مرکزی و پلان محوری - مرکزی طراحی شده است. پلان کلیسای ایاصوفیه از نوع پلان محوری - مرکزی

تصویر ۴. تغییر جهت قبله در محور افقی پلان + تبدیل مرکزیت در پلان به محور عروج در برش عمودی در کلیسای ایاصوفیه. مأخذ: نگارندگان (مأخذ نقشه‌ها: نجیب اغلو، ۱۳۸۴، ۸۱-۸۲)

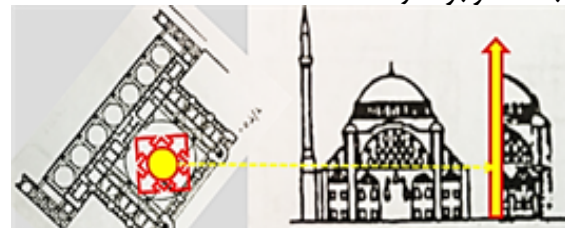
از جمله این نمونه‌ها مسجد لالا مصطفی پاشاست که در شهر فاماگوستا قرار دارد. این مسجد در قرن سیزدهم میلادی با نام کلیسای جامع سنت نیکولاس ساخته شده که یک کلیسای کاتولیک رومی تحت سلطه فرانسوی‌ها بوده که بعد از حمله عثمانی به قبرس و تصرف فاماگوستا به مسجد تغییر یافته و مناره به آن اضافه گردیده است. امروزه به‌عنوان یک اثر قدیمی مورد توجه در فاماگوستا است و به خاطر اضافه شدن مناره به بنا به‌عنوان یک مسجد گوتیک شناخته شده است. این بنا یکی از بزرگ‌ترین ساختمان‌های قرون وسطی در این شهر محسوب می‌شود. (هیدن^۵ ۱۳۹۰) پلان محوری مسجد لالا مصطفی پاشا تداعی‌گر سلسله‌مراتب دسترسی در محور و در جهت افقی است. محور افقی در پلان و محور عمودی در نمای ورودی، دو محور عمود بر هم را به وجود آورده است. (تصویر شماره ۷)

تصویر ۶ محورهای افقی و عمودی فضای داخلی و نمای غربی مسجد لالا مصطفی پاشا (مأخذ: هیدن ۱۳۹۰)

۴-۲- معماری عثمانی پس از فتح قسطنطنیه - مسجد بایزید دوم:

برای معماری عثمانی فتح قسطنطنیه در سال ۱۳۵۳ میلادی هم نقطه عطف بود و هم محرکی برای یک تجدیدنظر جدی و مؤثر در طرح مسجد پدید آورد. نفوذ بیزانس در تکامل معماری عثمانی حتی پیش از تصرف استانبول که معماران ترک را رودرروی ایاصوفیه قرارداد می‌تواند ملاحظه شود. عنصری مهم که برای کلیسای ایاصوفیه به‌صورت کلیشه‌ای برای معماری عثمانی پس از سال ۱۳۵۳ به شمار می‌آید، عبارت از استفاده از دونیم گنبد کامل در امتداد محراب برای پشت‌بند قرار دادن گنبد اصلی است. (هیلن براند ۱۳۸۵، ۱۱۱) مسجد بایزید دوم، (پایان یافته به سال ۱۵۰۷ میلادی) به تبعیت از الگوی ایاصوفیه، دونیم گنبد در محور طولی نیم گنبد اصلی را در میان گرفته‌اند که این‌ها مجموعاً در فراز محراب و ورودی قرار دارند. دالان‌ها، همچون راهروهای جانبی بر عرض شبستان افزوده‌اند و از طریق طاق‌های دوگانه با ستون‌های گرانیتهی واقع در بین ستون‌های عرضی با فضای مرکزی مرتبط‌اند. دو جناح در دو سو بر وسعت سرسرای ورودی می‌افزاید و مناره‌ها در انتهای بیرونی این جناح‌ها برپا شده‌اند. (هاتشتاین و دیلیس ۱۳۸۹، ۵۴۸) معماری این مسجد که از معماری بیزانتینی کلیسا و مسجد ایاصوفیه الهام گرفته شده، در آن یک گنبد مرکزی، چندین نیم گنبد و یک فضای مرکزی برای برگزاری نماز جماعت وجود دارد.

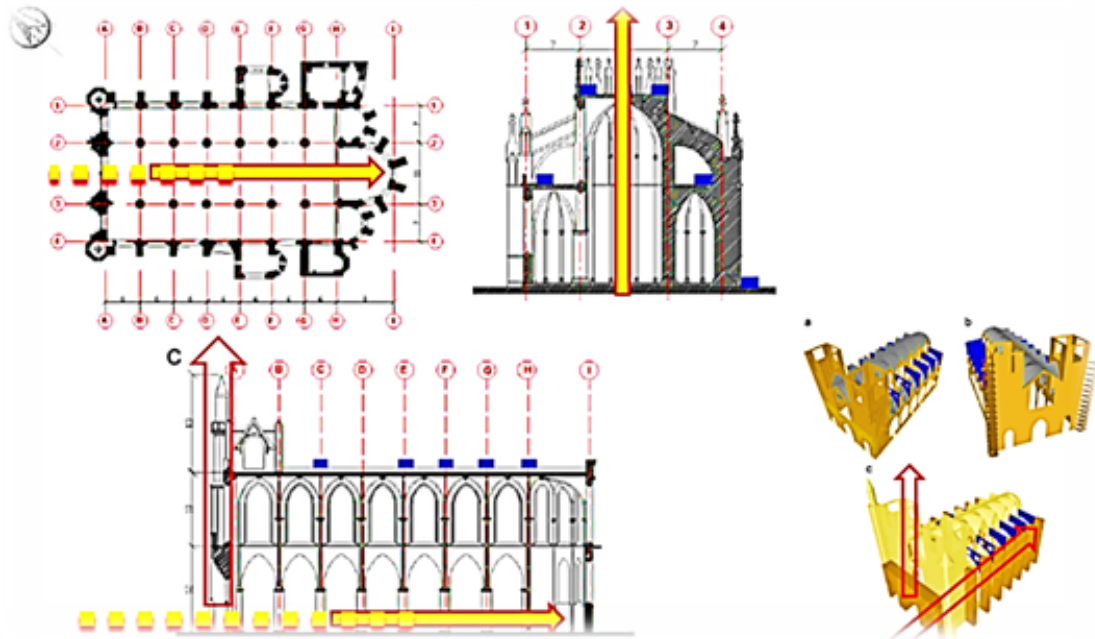

تصویر ۵. تبدیل مرکزیت در پلان به محور عروج در برش عمودی مسجد بایزید دوم. مأخذ: نگارندگان (مأخذ نقشه‌ها: هیلن براند ۱۳۸۵؛ ۴۹۵-۴۹۷-۱۱۴)

۴-۳- کلیسای سنت نیکولاس قبرس - مسجد لالا مصطفی پاشا:

جریان تبدیل کلیساها به مساجد در دوره عثمانی علاوه بر استانبول در شهرهای دیگری همچون قبرس نیز تأثیر گذاشت.

تصویر ۷. پلان و برش کلیسای سنت نیکولاس - مسجد لالا مصطفی پاشا (مأخذ: جانان^۶ و همکاران ۱۳۹۴)

جهت قبله مسجد
جهت محراب کلیسا

تصویر ۸. جهت قبله و محراب کلیسا سنت سوفیا (مسجد سلیمیه) (مأخذ: میکائیل^۸، ۱۳۷۶، ۷۶)

۴-۴- کلیسای سنت سوفیا قبرس شمالی - مسجد سلیمیه نیکوزیا

ساخت مسجد سلیمیه قبرس شمالی در نیکوزیا با عنوان کلیسای آگیا سوفیا، در سال ۱۲۰۹ میلادی آغاز شد. مسجد سلیمیه یا کلیسای سنت سوفیا بزرگترین و قدیمیترین کلیسای گوتیک در قبرس است. از آنجایی که مهم‌ترین کلیسای قبرس بوده، مراسم تاج‌گذاری پادشاهان در آنجا برگزار می‌شد. با اشغال شهر توسط عثمانی‌ها در قرن شانزدهم پس از میلاد، این کلیسا به یک مسجد تبدیل شده بود و دو مناره بر روی قسمت غرب ساختمان اضافه شد. در زمین‌لرزه سال ۱۷۴۱ میلادی شهر نیکوزیا که باعث ویرانی بسیاری از بناهای این شهر شد، یکی از مناره‌های مسجد سلیمیه نیز تخریب شد که در سال ۱۸۷۴ به دستور سلطان عبدالعزیز عثمانی بازسازی گردید. (بدر^۷، ۱۳۹۵) در زمان فتح قبرس توسط عثمانی، حکومت این بنا را به افتخار سلطان سلیم دوم (۱۵۷۴ - ۱۵۶۶ پ.م) به مسجد سلیمیه تغییر نام داد.

وقتی وارد مسجد می‌شوید، متوجه ساختار کلیسای سابق خواهید شد که به دلیل بازسازی‌های مکرر در دوران مختلف هنوز حفظ شده است. پنجره‌های غربی نمای

فوق‌العاده‌ای دارد و مناره‌های دوقلو، برج‌های بلند و زیبای گوتیک ترکیب جالبی از معماری شرقی و غربی را به نمایش می‌گذارد. (تصویر شماره ۸)

جدول ۲: قیاس تطبیقی خصوصیات کالبدی مساجد عثمانی در قبرس و استانبول (مأخذ: نگارندگان)

مساجد قبرس - دوره عثمانی		مساجد استانبول - دوره عثمانی		
لا لا مصطفی پاشا	سلیمیه نیکوزیا	بایزید ۲	ایاصوفیه	
کلیسای گوتیک	کلیسای گوتیک	مسجد عثمانی	کلیسای بیزانسی	کاربری اولیه
فرم محوری		فرم محوری - مرکزی		فرم پلان
				جهت قبله محور افقی
				عروج محور عمودی
				تقاطع محور افقی و محور عروج

۵ بررسی تحلیلی یافته‌های پژوهش:

پژوهش، به درجه‌بندی میزان تشابه آن‌ها می‌پردازد. با این درجه‌بندی به ترتیب؛ کم *، متوسط **، زیاد ***، بسیار زیاد ****، می‌توان لایه‌های پنهان موضوع را به‌گونه‌ای روشن‌تر مورد بحث قرار داده و فرضیه‌ی پژوهش را بازتعریف نمود.

در یک نگاه جامع و کلی می‌توان چنین جمع‌بندی نمود که در قسمت اول برای پاسخگویی به پرسش اصلی مطرح‌شده در پژوهش به ریشه‌یابی شکل‌گیری فضاهای مسجد و کلیسا پرداخته‌شده است. در راستای رسیدن به چگونگی تأثیرپذیری این ابنیه از جریانات اعتقادی-مذهبی ادیان، روند تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد در قسمت دوم مورد ارزیابی قرار گرفته است. بر این اساس با تحلیل یافته‌ها می‌توان به بازتعریف فرضیه مطرح‌شده در پژوهش پرداخت. به‌گونه‌ای که شکل‌گیری جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد، علاوه بر نیاز به ایجاد فضای تجمع عبادتگاهی با صرف کم‌ترین زمان، تحت تأثیر اندیشه‌های دین اسلام مبنی بر انعطاف‌پذیری در مقابل انتخاب بهترین الگوها و همچنین وجود بسیاری از مشترکات این دین با الهیات مسیحی است.

ساختار این پژوهش با تأکید بر دو مبحث اصلی ایجاد گردیده است. مبحث اول؛ به شناخت ریشه‌های شکل‌گیری معماری کلیسا و مسجد و رمزگشایی وجوه تشابه آن‌ها پرداخته است. این بحث به شناخت اصول اعتقادی خاص و خالص مسلمانان و مسیحیان در صدر اسلام و صدر مسیحیت می‌پردازد که بر مبنای آموزه‌های ناب پیامبران این ادیان و با هدف پرستش خدای یگانه شکل گرفته و گواه تأثیرپذیری این مکان‌ها در بدو شکل‌گیری از فرم ساده خانه است؛ که بعدها به‌منظور ترویج آموزه‌های دینی و لزوم تجمع یکتاپرستان گسترش یافته و در طول تاریخ متحول گردیده است. در مبحث دوم؛ جایگاه عرفان و الهیات دینی در دو دین اسلام و مسیحیت، با رمزگشایی اصول و شاخصه‌هایی در فضای معماری کلیسا و مسجد همچون سلسله‌مراتب دسترسی، محور گرایی، مفهوم نور، مبانی تصویرسازی و مفاهیم المان‌ها و فضاهای تشکیل‌دهنده کلیسا و مسجد مورد تحلیل قرار گرفت؛ که در جدول ۳ یافته‌ها به‌صورت تطبیقی بررسی شده و با معرفی تأثیر این عوامل بر معماری کلیسا و مسجد، با توجه به یافته‌های

جدول ۳: مقایسه تطبیقی خصوصیات معماری کلیسا و مسجد با بررسی کلیساهای تبدیل‌شده به مسجد (مأخذ: نگارندگان)

وجه تشابه	معماری مساجد	معماری کلیسا	
****	خانه پیامبر با ساده‌ترین معماری - حصاری از نی و خلی از خاکستر بود.	در آغاز مسیحیت نخستین اماکنی که امت نوظهور برای عبادت در آن گرد هم آمدند خانه مؤمنان بود.	- ریشه‌های شکل‌گیری
**	بهره‌گیری از نور طبیعی در گنبد و عناصر معماری با ایجاد فضاهای تاریک و روشن در سلسله‌مراتب فضایی	نورپردازی از طریق گنبد و پنجره‌های زیر گنبد یا طاق‌ها	- نورپردازی
***	گنبد فضای محور خود را دربرمی‌گیرد و طاق آسمان تمام مخلوقات خدا را.	گنبد‌های مسیحی یا به آسمان صعود می‌کنند یا به سکوی عبادت در کلیسا نزول می‌نمایند.	- گنبد
*	نمادی از عروج و نور و هدایت	به‌صورت برج ناقوس	- منار
*	محراب مسجد طاق‌نمایی که جهت نمازگزاری را نشان می‌دهد.	محراب در مسیحیت سمبل حضور خدا و قربانی شدن مسیح	- محراب
*	در اسلام به‌طور مطلق منع نشده است. به‌شرط آنکه نه نقش خداوند باشد و نه سیمای پیامبر.	برای بی‌سوادان مانند نوشته - انتقال پیام مقدس	- تصویرسازی

**	جهت قبله و وحدت مسلمین	محور طولی از ورودی تا محراب به سمت شرق	- محور افقی
****	اتصال به عالم بالا	وحدت و عروج	- محور عمودی
**	رو به جهت قبله- نماد وحدت مسلمین	رو به جهت طلوع خورشید - نماد مسیح	- جهت‌گیری
**	نقش کارکردی و تعریف سلسله‌مراتب و نظم‌بخشی به اجزای مسجد	نماد گذار از مراحل مسیر دنیا و رسیدن به آخرت	- سلسله‌مراتب دسترسی
*	نیازمندی‌های اندکی برای انجام مراسم عبادی مسلمانان نسبت به مسیحیان وجود دارد.	مراسم و الگوهای عبادت متنوع	- نیازمندی‌های فضایی برای انجام مراسم مذهبی
**	ایجاد مکانی برای تأمین نیاز عبادت مسلمین در شهرهای تازه‌مسلمان شده در کمترین زمان و تأثیرپذیری از بناهای موجود است.	کلیسا مرکز قدرت سیاسی و الهام‌پذیرفته از بستر یونانی-رومی شهر است.	- شکوفایی و ایجاد سبک در معماری
*	برخلاف کلیسا که همه‌چیز بر سکوی عبادت متمرکز است، هیچ فضایی از مسجد بر فضای دیگر برتری ندارد و مؤمن می‌تواند حضور خداوند و الطاف او را در همه‌جا بنگرد.	شبیستان دراز و مستطیل شکل، راهی است که انسان را از عالم خارج به سکوی مخصوص عبادت در کلیسا هدایت می‌کند.	- برتری فضایی

نتیجه‌گیری:

به‌عنوان مکان مسجد معرفی گردید؛ اما در مساجد محوری این امکان وجود نداشته و با زاویه دادن به جهت ایستادن مسلمانان در هنگام عبادت فریضه نماز قابل‌اجرا است. حذف تزئیناتی همچون شمایل‌نگاری‌های موزاییک‌کاری شده کلیساها که با اعتقادات دینی مذهبی مسلمین مخالف بود نیز از اقدامات دیگری است که در روند تبدیل کلیسا به مسجد انجام گردید.

با نفوذ اسلام به شهرهای تازه‌مسلمان شده، روح انقلابی اسلام به‌عنوان یک قدرت سیاسی در معماری شهر تأثیر گذاشت و باوجود وجوه موازی و ریشه‌های مشترک شکل‌گیری اولیه معماری کلیسا و مسجد، بستری فراهم آمد که دین اسلام با اندیشه‌های انعطاف‌پذیر در مقابل انتخاب بهترین الگوها، بتواند در بدو ورود به این مناطق، جریان تغییر کاربری بناهای کلیسا به مسجد را به‌منظور تأمین نیاز مسلمانان برای اجتماع در یک بنای عبادتگاهی فراهم نماید. روند تبدیل کلیسا به مسجد در مناطق تازه‌مسلمان شده گواه بر سازگاری دین اسلام با فرهنگ

با بررسی تأثیرات ادیان آسمانی اسلام و مسیحیت بر معماری و همچنین با قیاس تطبیقی مبانی نظری حاکم بر عناصر تشکیل‌دهنده معماری مسجد و کلیسا که متأثر از اعتقادات دینی مذهبی ادیان خود بوده‌اند، درمی‌یابیم؛ ریشه‌های شکل‌گیری این بناهای عبادتگاهی در تعالیم اولیه هر دو آیین متأثر از فرم ساده خانه بوده است، اما بعدها در جریان اتفاقات تاریخی گسترش‌یافته و باعث به وجود آمدن فرم‌های معماری باشکوه گردیده است. اسلام قادر به ایجاد دامنه‌های متنوع‌تری از نمونه‌های بناهای مذهبی در مقایسه با مسیحیت بوده که این تا حدود زیادی به خاطر سادگی عبادات جمعی در اسلام است. در روند تبدیل کلیسا به مسجد اولین اصل مشخص شدن جهت قبله بوده که در پلان‌های کلیسا با الگوی مرکزی این امکان راحت‌تر به وجود می‌آمد. پس‌از آن با اضافه نمودن منار به فرم کلی کلیسا و با ایجاد تغییر اساسی در حجم بیرونی آن شکل جدیدی به سیمای شهر بخشیده و

مختلف انجام پذیرفته است. بررسی عوامل مهم دیگری همچون جایگاه سیاسی اجتماعی مسجد در طول تاریخ و لزوم ایجاد تغییرات در فرم، وسعت پلان، کاربری‌های جدید و ایجاد جایگاه‌های رهبران خاص و عبادت‌کنندگان و ... به پلان مکانه‌ای عبادتگاهی، موضوعات پیشنهادی مهم و قابل توجهی هستند که می‌توانند در پژوهش‌های مرتبط آتی مورد بررسی قرار گیرند.

و نظام اعتقادی مسیحیت بوده و هدف اصلی آن تمرکز بر عبادت پروردگار یکتاست. مطالعه تاریخ شکل‌گیری معماری کلیسا و مسجد، روند تبدیل کلیسا به مسجد و همچنین اعمال تغییرات دوره‌ای در طول تاریخ بعد از شکل‌گیری مساجد نشان می‌دهد که فرم و کاربری ثابت نمانده و دستخوش تغییرات دیگری نیز شده است. بسیاری از این تغییرات در خلال حکومت‌های

پی‌نوشت

- ۱- ترجمه آیه: " ای پیامبر مژده ده به کسانی که همه اقوال را می‌شنوند و از بهترین آن پیروی می‌کنند" (الزمر ۱۷ و ۱۸)
- ۲- vera icon
- ۳- Ship
- ۴- ۸:۲۶۴ ۴:۱۴; Matthew Ephesians
- ۵- (۲۰۱۱) Hayden
- ۶- (۲۰۱۵) Cagnan
- ۷- (۲۰۱۶) Badr
- ۸- (۲۰۰۷). Mikhael. M

منابع

- ۱- اردلان، نادر و لاله بختیار. ۱۳۹۰. حس وحدت: نقش سنت در معماری ایرانی. ترجمه و نداد جلیلی، تهران: علم و معمار رویال.
- ۲- باوندیان، علیرضا. ۱۳۸۲. حکمت هنر اسلامی. مشهد: شاملو.
- ۳- بورکهارت، تیتوس. ۱۳۶۵. هنر اسلامی زبان و بیان. ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات سروش.
- ۴- بورکهارت، تیتوس. ۱۳۸۹. هنر مقدس اصول و روش‌ها. ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش، انتشارات صداوسیما.
- ۵- بورکهارت، تیتوس. ۱۳۹۰. مبانی هنر مسیحی. ترجمه امیر نصری. تهران: حکمت.
- ۶- بهشتی، سید محمد. ۱۳۸۹. مسجد ایرانی مکان معراج مؤمنین. تهران، روزنه.
- ۷- پورجعفر، محمدرضا و محمد شریف شهیدی. ۱۳۸۸. معماری کلیسا. تهران: سیمای دانش.
- ۸- حمزه‌نژاد، مهدی و ساناز رهروی پوده. ۱۳۹۵. گونه‌شناسی مفهومی در پرستشگاه‌های یهودیان، مسیحیان و مسلمانان در دوره‌ی صفویه‌ی اصفهان (بر اساس ویژگی‌های قدسی تنزیه، تشبیه، جمال و جلال). فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره یازدهم، سال چهارم. (صص ۱۷-۳۸)
- ۹- روزبهانی، رؤیا و اصغر فهیمی‌فر. ۱۳۹۶. خوانش هنر تیموری بر مبنای اندیشه‌های سهروردی. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره هفدهم، سال پنجم. (صص ۳۵-۵۵)
- ۱۰- زارعی. محمدابراهیم. ۱۳۸۵. آشنایی با معماری جهان. همدان: فن‌آوران.
- ۱۱- زمرشیدی. حسین. ۱۳۷۴. مسجد در معماری ایران، تهران: انتشارات کیهان.
- ۱۲- فتحی آذر، سحر و مهدی حمزه‌نژاد. ۱۳۹۳. معناشناسی محور در مسجد و کلیسا. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره هفدهم (صص ۵۳-۶۲)
- ۱۳- گروه، ارنست و ... ۱۳۷۹. معماری جهان اسلام: تاریخ و مفهوم اجتماعی آن. ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- ۱۴- گنون، رنه. ۱۳۷۴. معانی رمز صلیب. ترجمه بابک عالیخانی، تهران: سروش.
- ۱۵- مهدوی‌نژاد، محمدجواد. ۱۳۹۲. سیر اندیشه‌های معماری: تاریخ معماری جهان، تاریخ معماری معاصر و مبانی نظری معماری. تهران: جهاد دانشگاهی.
- ۱۶- نادری، مجید و حمیده فروزانگرهر. ۱۳۹۵. بررسی تطبیقی معماری مقدس در دین اسلام و ارتدکس مسیحیت قیاسی بر مضامین الوهی

- دین اسلام و معماری کلیسای سنت ساوا (بلغراد صربستان). فصلنامه معمارشهر، سال سوم، شماره نهم. (صص ۵۹-۶۹)
- ۱۷- نجم آبادی، محمدحسین. ۱۳۸۱. مسجد شیخ لطف الله و ویژگی های آن. تهران: نشر فروزان روز.
- ۱۸- نصر، سید حسین. ۱۳۸۰. معرفت و معنویت. ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: گلستان.
- ۱۹- نقره کار، عبدالحمید. ۱۳۷۶. معماری مسجد از مفهوم تا کالبد. در مجموعه مقالات معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، تهران: دانشگاه هنر.
- ۲۰- هاتشتاین، مارکوس و پیتر دیلیس. ۱۳۸۹. اسلام: هنر و معماری. ترجمه نسرين طباطبایی... و دیگران، تهران: پیکان.
- ۲۱- هیلن برند، روبرت. ۱۳۸۵. معماری اسلامی: شکل کارکرد معنی. ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران: روزنه.

References

1. Ardalan, Nader and laleh Bakhtiyar. 2011. *The Sense of Unity: the Sufi Tradition in Persian Architecture*. Translated by Vanda Jalili. Royal Science and architecture, (Tehran)
2. Bavandian, Alireza. 2010. *The Wisdom of Islamic Art*. Shamloo, Second edition, (Mashad)
3. Beheshti, Seyed Muhammad. 2010. *Iranian Mosque a Place for Believers' Ascension*. Rozaneh, First edition (Tehran)
4. Burckhardt, Titus. 1986. *Art of Islam: language and meaning*. Translated by Masoud RajabNia. Soroosh. (Tehran)
5. Burckhardt, Titus. 2010. *Principles et Methods de l'art sacre*. Translated by J. Satari.Sorush, Radio and TV publication, fourth edition, (Tehran)
6. Burckhardt, Titus. 2011. *The foundations of Christian art*. Translated by Amir Nasri. HekmatT (Tehran)
7. Fathi Azar, Sahar and Mahdi Hamzenejad. 2014. *Semantics of Axis in Church and Mosque*. The studies of Islamic Iranian City, Tehran. No. 17. (pp. 53-62)
8. Grobe, Ernest J. James Dichie, Oleg Grabar, Elenore Sims, Ronald Lewcock, Dalu Jones, Guy T. Peterbridge, edited by Gorge Mishel. 2001. *Architecture of the Islamic World, its History and Social Meaning*. Translated by Yaghoob Azand. Mola, (Tehran)
9. Guenon, Rene.1995. *The Meaning of Cross Symbol*. Translate by Babak Alikhani. Sorush, (Tehran)
10. Hattstien, Markus and Peter Delius. 2004. *Islam: Art and Architecture*. Translate by Nasrin Tabatabayee. Peykan, (Tehran)
11. Hillenbrand, Robert. 2006. *Islamic Architecture: Form, function, and meaning*. Translated by Bagher AyatollahZadeShirazi. Rozaneh, Third edition (Tehran)
12. Khosrojerdi, Narjes And Masoud Mahmoodi. 2014. *Mosque and Resuscitation of Meaning and Islamic-Iranian Symboles*. The ninth symposium on advances in science and technology, The National Congress of Architecture, Urbanization and Sustainable Development, Mashhad.
13. Mahdavejad, Mohammadjavad. 2013. *World Architectural theories*. JahadDaneshgahi, (Tehran)
14. Naderi, Majid, and Hamideh Foruzangohar. 2016. Adoptive Review of Holy Architecture in Islam and Orthodox, Comparison of Divine Content of Islam and the Architecture of St. Sava. Quarterly; *MemarShahr, Third year; No.9* (pp. 69-59).
15. Najm Abadi, Muhammad Hosein. 2002. *Sheikh Lotfollah Mosque and its Characteristics*. Publication; Frouzan Rouz.
16. Nasr, Seyyed Hossein. 2001. *Cognition and Spirituality*. Translated by: E. Rahmati. Golestan, (Tehran)
17. Noghrekar, Abdolhamid. 1997. *Mosque Architecture from Concept to Body*. In a collection of articles about architecture-past- present- future. (Art university, Tehran)
18. Poorjafar, MuhammadReza, and Muhammad Sharif Shahidi. 2009. *Church Architecture*. Simaye danesh, (Tehran)
19. Rouzbahani, Roya and Asghar Fahimi-Far. 2017. Readings of Timurid Art Based on the Suhrawardi's Ideas (1154-1191) A Study on the Geometrical Motifs of the Goharshad Mosque in Mashhad. *Journal of Reasearch in Islamic Architecture, No.17*, (pp. 35-55)
20. Zarei, Muhammad Ebrahim. 2006. *Getting to know world architecture*. Fanavar, Sixth edition, (Hamedan)
21. Zomarshidi, Hosseini. 1995. *The mosque in architecture of Iran*. Keyhan, (Tehran)
22. Badr, Abd El Aziz. 2016. Nicosia City Plans in the Ottomans Era (An Archaeological Civilized Study), *Journal of Anthropology and Archaeology, Published by American Research Institute for Policy Development, Vol. 4, No. 2*, pp. 73-119.
23. Cagnan, Zehra and, Christis Z. Chrysostomou, Nicholas Kyriakides & Renos A. Votsis. 2015. DYNAMIC RESPONSE OF A GOTHIC CATHEDRAL IN CYPRUS, *Publshed by 5th ECCOMAS Thematic Conference on Computational Methods in Structural Dynamics and Earthquake Engineering, Grete Island, Greece*.
24. Hayden, Robert M. and, Hande Sözer, Tugb[evr] ba Tanyeri-Erdemir & Aykan Erdemir. 2011. *The Byzantine Mosque at Trilye: A Processual Analysis of Dominance, Sharing, Transformation and Tolerance*. History and Anthropology, London, Vol. 22, No. 1, pp.1-17.
25. Mikhael. M. 2007. *Muslim places of Worship in Cyprus*, In *trod*. Tarek Radwan, Information and tourism Office, Nicosia, Cyprus, pp.7-45.
26. Necipoglu, Gulru. 2005. *The age of Sinan architecture in the Ottoman Empire*, Published by Princeton Univercity Press, United States of America and Canada.

The Impact of Parallel Aspects of Islam and Christianity on the Process of Converting Church to Mosque: During the Ottoman Era

Maryam Akbari *

Ph.D. student, Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
(Corresponding Author)

Mohammadmehdi Moulaii **

Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

Received: 20/09/2017

Accepted: 07/11/2018

Abstract

Islam spread quickly less than half a century on a large scale - from Spain to the borders of China. While, Christianity spread slowly during several centuries. After the spread of Islam in the West of Asia and the evolution of intellectual foundation of the community, the need for creating cities in accordance with Islamic lifestyle through making the least changes to the existing structure, resulted in adopting a new approach like converting churches into mosques in many Muslim cities. This research studies the various aspects of Islamic and Christianity beliefs on the process of converting churches into the mosques. The questions are: How have the formation of spaces in churches and mosques influenced by Islamic and Christian ideological flows? How have the Islamic thoughts embodied in the Christian architecture, during the process of converting churches into the mosques?

The hypothesis of this research is: "the formation of historical process of converting churches into the mosques is because of either existence of parallel aspects in Islamic and Christian theology or flexibility of Islamic thoughts in influencing by aesthetic patterns". Based on the research questions and to examine the hypothesis, we analyze the process of converting churches into the mosques through using library source and adaptive approach of historical-interpretive method. Findings indicates that the origins of these monumental buildings is the simple form of a house that later developed to magnificent architectural forms in response to historical events. Due to the idea of collective worship in Islam, more diverse range of religious buildings were created in Islamic era than Christian era. The introduction of Islam to the new cities and its political power influenced the architectural aspects of the cities. In spite of the parallel aspects and common roots of the early churches and mosques, it was probable that churches were used for different purpose, but the process of converting churches into the mosque in the newly Muslim regions shows the compatibility of Islam with the culture, ideology and the main purpose (worship of God) of Christianity.

Keywords: Architecture, Christian theology, Church, Islamic mystic, Mosque.

* makbari193@gmail.com

** m.moulaii@basu.ac.ir

hedge around the yard somewhat prevents the view of the interior and causes the enclosure of the space and determines the boundaries of the house, farm, and rice fields. Rotating inputs break the view into the building, and as a result, the visual connection to the building is lost. Bøltø prevents others from entering the house. Also, the stairs in the minor axis cause fractures and reduced visibility when entering the room. Ivan and Kotum and Esbo in the front of the room, causing plenty of space and staging the presence of people at home. Basically, Tallar and Tallar room, which are the guests' place of stay, are in the second floor. Yelka and Jirben, the place of kitchen and the living room are placed in the ground floor or the first half floor. In addition to their core functions, these elements lead to a communication sequence, lack of visual aristocracy, and space contention, and thus the private sphere of the family is preserved.

Keywords: privacy adjustment, Rural Homes, Extroverted Architecture, Native Architecture, Gilan.

